

El Quixot, els pelegrinatges i una escena bíblica.

Nova esportella dels segles XVI-XVII

A. M. BALAGUER

Molt s'ha dit i escrit sobre Cervantes i la seva obra. Tanmateix, en aquest any que se celebra el sisè aniversari de la seva publicació, han estat nombroses les novetats editorials i les manifestacions culturals i artístiques de tota mena que *El Quixot* ha suscitat.

Tampoc és una novetat que les aventures de l'enginyós *hidalgo* contenen nombroses cites i referències monetàries. Tot i així, pel que fa a l'estudi aprofundit del que l'obra pot donar de si en aquest sentit, pensem, que encara hi ha molt fer.¹

En les pàgines que segueixen intentarem analitzar, des del punt de vista de la història de la moneda, un dels seus episodis. Es tracta d'aquell on Cervantes fa una versemblant, però no menys divertida, descripció del procedir d'uns pelegrins alemanys que recorren la península Ibèrica visitant molts dels seus santuaris. Al mateix temps, donarem a conèixer una esportella procedent d'Alemanya que sembla coetània.

Ha estat ben establert pels estudiosos de l'obra cervantina que el marc geogràfic, sociològic, cultural i històric en què el Quixot i el seu company, Sancho, desenvoluparen les seves aventures es correspon amb força fidelitat a la realitat peninsular del seu temps, és a dir, al trànsit del segle XVI al XVII. Cal recordar que la primera part de *El Quixot* fou publicada el 1605 i que l'autor hi relata, per exemple, la història d'un captiu en terres musulmanes, tot basant-se en fets autobiogràfics, ja que com és ben sabut, ell mateix patí un llarg captiveri similar.

1. F. MATEU I LLOPIS, «Un comentario numismático sobre el *Don Quijote de la Mancha*». Conferència desenvolupada con motivo del IV centenario del nacimiento de Miguel de Cervantes, Barcelona, 1949.

La segona part, publicada el 1615, ens ofereix dades encara molt més precises de les realitats socials, històriques o culturals a les quals al·ludíem. Cal recordar que és precisament en aquesta part quan el Quixot ve a Catalunya i no sols fa un retrat força fidedigne de l'ambient que es viu a la Barcelona dels primers anys del segle XVII, sinó que ens parla, per exemple, del bandoler Roca Guinarda, personatge rigorosament històric i contemporani, tant dels fets que es narren en *El Quixot*, com del moment en que l'autor l'està escrivint.²

Cervantes es fonamenta igualment en una realitat històrica en l'episodi de Ricote, un tema que devia ésser d'actualitat quan escrivia la segona part de *El Quixot* i que té relació amb l'expulsió dels moriscos. Com han mostrat bé els estudiosos de l'obra cervantina, és possible que la història de Ricote estigui inspirada en la del morisc Antonio de Ocaña, un personatge real que era natural de Madrid i que fou desterrat quan Felip III decretà l'expulsió dels moriscos d'Extremadura i de Castella el 1611.³

Tot plegat és bastant indicatiu del fet que la lectura de *El Quixot*, tot i tractar-se d'una obra literària, ens aporta dades de la realitat del seu temps que la historiografia no pot menystenir.

Passem, doncs, a tractar el capítol de *El Quixot* que motiva aquesta nota i a comentar-lo.

El fet se situa quan Sancho surt escuat de la seva ínsula Baratària, que durant un breu temps ha tingut la il·lusió que governava. Recordem que no es tractava de cap ínsula, sinó d'un llogarret perdut, probablement al mig de l'Aragó, domini d'un duc i d'una duquessa que havien hostatjat al seu castell l'estrafolari cavaller i al babau del seu escuder. Durant aquest temps es divertiren d'allò més seguint-los la veta i rient-se d'ells, tot creant situacions que semblaven donar versemblança als somnis forassenyats i a les aspiracions dels dos quimèrics personatges i a la seva peculiar manera d'entendre el món.⁴ Gràcies a tot això, Sancho veié fer *realitat* el que el seu amo tant li havia promès, però el pobre rústec no tragué, ni de bon tros, els beneficis que esperava del govern de la seva ínsula. Acabada la il·lusió, Sancho sortí de l'illa amb un tros de pa i una mica de formatge al sarró per

2. Ens hem servit de l'edició de Martí de Riquer, una de les més autoritzades, tant pel seu aparell crític, com per la seva documentada introducció. MIGUEL DE CERVANTES, *El ingenioso hidalgo Don Quijote de la Mancha*. Barcelona: Planeta, 1997. Text, introducció i notes de M. de Riquer.

3. Ibid. p. 956 nota de M. de Riquer amb referència a A. GONZÁLEZ PALENCIA, «Cervantes y los moriscos», *Boletín de la Real Academia Española*, núm. XXVII (1948), p. 107-122. La història verídica del morisc Antonio de Ocaña titulada *Carta que Antonio de Ocaña, morisco de los desterrados de España, natural de la villa de Madrid, envió desde Argel a un amigo dándole cuenta del estado de sus cosas*, fou impresa a Barcelona l'any 1618.

4. Un d'ells és l'aventura de Clavileño, una mena de cavall de fusta que activant-li «una clavija» que du al coll, pot volar a velocitats que avui qualificariem de supersòniques. Almenys així ho fan creure al Quixot i al seu escuder. Aquesta aventura, de la segona part de *El Quixot*, ha estat una de les escollides per a representar en el revers d'una de les monedes commemoratives del IV centenari de la publicació de *El Quixot* que acaba d'emetre la Casa de la Moneda de Madrid. Les altres dues, la dels molins de vent i la dels bots de vi, que s'il·lustren en altres dues d'aquestes monedes commemoratives, són força més conegudes.

tota riquesa i tornà cap al castell del duc per a retrobar-se amb el seu amo i fer camí cap a Barcelona.

Vegem com ho explica Cervantes:

Sucedió, pues, que no habiéndose alongado mucho de la ínsula del su gobierno —que él nunca se puso a averiguar si era ínsula, ciudad, villa o lugar la que gobernaba—, vio que por el camino por donde él iba venían seis peregrinos con sus bordones, de estos extranjeros que piden limosna cantando, los cuales, en llegando a él se pusieron en ala, y levantando las voces todos juntos, comenzaron a cantar su lengua lo que Sancho no pudo entender, si no fue una palabra que claramente pronunciaban, «limosna», por lo que entendió que era limosna la que en su canto pedían; y como él era caritativo... sacó de sus alforjas medio pan y medio queso, de que venía proveído y dióselo diciéndoles por señas que no tenía otra cosa que darles. Ellos lo recibieron de muy buena gana y dijeron:

— ¡Guelte! ¡Guelte!

— No entiendo —respondió Sancho— qué és lo que me pedís, buena gente.

Entonces uno de ellos sacó una bosa del seno y mostróse la a Sancho, por donde entendió que le pedían dineros; y él, poniéndose el dedo pulgar en la garganta y estendiendo la mano arriba, les dio a entender que no tenía nada de moneda.⁵

Aleshores, en el moment de creuar-se amb el grup, un dels pelegrins el va reconèixer i en castellà li va dir:

— ¡Válame Dios! ¿Qué és lo que veo? ¿Es posible que tengo en mis brazos a mi caro amigo, al mi buen vecino Sancho Panza?

Admiróse Sancho de verse nombrar por su nombre y verse abrazar por el extranjero peregrino, y, después de haberle estado mirando sin hablar palabra, con mucha atención, nunca pudo conocerle, pero viendo su suspensión el peregrino, le dijo:

— ¿Cómo es posible, Sancho Panza hermano, que no conoces a tu vecino Ricote morisco, tendero de tu lugar?

Entonces Sancho le miró y comenzó a reconocerle

¿Quién diablos te había de conocer, Ricote, en este traje de moharracho (mamarracho) que traes? Dime: ¿Quién te ha hecho franchote (extranjero), y como tienes el atrevimiento de volver a España, donde si te cogen y conocen tendrás harta mala ventura?

Si tú no me descubres, Sancho, seguro estoy que en este traje no habrá nadie que me conozca. Y apartémonos del camino a aquella alameda que allí parece, donde quieren comer y reposar mis compañeros y allí comerás con ellos que son muy apacible gente. Yo tendré lugar de contarte lo que sucedió después que me partí de nuestro lugar, por obedecer el bando de Su Majestad, que con tanto rigor a los desdichados de mi nación amenazaba, según oíste.

5. M DE CERVANTES, *El Quijote*, capítol LIV, p. 957.

Hízolo así Sancho y se apartaron con los demás peregrinos a la alameda que parecía bien desviada del camino real. Arrojaron los bordones, quitaronse las mucetas o esclavinas (túnicas) y quedaron en pelota (roba interior, camisa).⁶

Aleshores Sancho es va adonar que: «todos ellos eran mozos y muy gentiles hombres, excepto Ricote, que ya era hombre entrado en años».

A més a més, va veure que:

Todos traían alforjas y todas, según pareció, venían bien proveídas. Tendiéndose en el suelo, y haciendo manteles de las yerbas, pusieron sobre ellas pan, sal, cuchillos, nueces, rajas de queso, huesos mondos de jamón, que si no se dejaban mascar, no se defendían de ser chupados. Pusieron asimismo un manjar negro que dicen se llama *cabial* (canviar), y es hecho de huevos de pescado, gran despertador de la colambre (sed). No faltaron aceitunas, aunque secas y sin adobo alguno, pero sabrosas y entretenidas. Pero lo que más campeó en aquel banquete fueron seis botas de vino que cada uno sacó de su alforja.⁷

Alegres per la dinada i pel vi que havien traguejat, els pelegrins alemanys, que com ha anunciat Ricote eren de bona jeia, confraternitzaren amb el pobre Sancho, tot xocant-li la mà i dient-li: «Español y tudesque (alemany), tuto uno: bon compañero». I el bonifaci de Sancho, tan alegre com ells els hi responia: «Bon compañero, jura Di!». ⁸

Quan els alemanys es quedaren fent la migdiada, ensopits de tant com havien menjat i sobretot begut, Ricote va començar a explicar de quina manera s'havia afegit a aquell estrany grup de pelegrins i l'objectiu que perseguia amb tot allò. Així li diu que després d'ésser desterrat

Salí, como digo, de nuestro pueblo, entré en Francia, y aunque allí nos hacían buen acogimiento quise verlo todo. Pasé a Italia y llegué a Alemania, y allí me pareció que podía vivir con más libertad, porque sus habitantes no miran muchas delicadezas: cada uno vive como quiere, porque en la mayor parte della se vive con libertad de conciencia. Dejé tomada casa en un pueblo junto a Augusta (Asburg, a Baviera); júnteme con estos peregrinos, que tienen por costumbre venir a España muchos dellos, cada año, a visitar los santuarios della que tienen por sus Indias y por certísima granjería y conocida ganancia. Ándanla casi toda, y no hay pueblo ninguno de donde no salgan comidos y bebidos, como suele decirse y con un real por lo menos en dineros, y al cabo de su viaje salen con más de cien escudos de sobra que trocados en oro, ya en el hueco de sus bordones, o entre los remiendos de las esclavinas, o con la industria que ellos pueden, los sacan del reino y los pasan a sus tierras, a pesar de los guardas de los puestos y puertos donde se registran.

6. M DE CERVANTES, *El Quijote*, p. 957.

7. M DE CERVANTES, *El Quijote*, p. 959.

8. M DE CERVANTES, *El Quijote*, p. 961.

Ahora es mi intención, Sancho, sacar el tesoro que dejé enterrado, que por estar fuera del pueblo lo podré hacer sin peligro, y escribir o pasar desde Valencia a mi hija y a mi mujer, que sé que está en Argel y dar traza como traerlas a algun puerto de Francia, y desde allí llevarlas a Alemania.⁹

Finalment, Ricote promet pagar a Sancho 200 escuts si l'ajuda en el seu projecte, cosa que aquest declina i es separen amigablement tot seguint cadascun el seu camí.

L'episodi, tot i que literari, té unes connotacions històriques vàlides i bastant significatives per a la història monetària. En primer lloc, ens fa avinent una vegada més el costum ancestral d'amagar en moments de perill allò que hom posseeix convertit en objectes de valor i de poc volum, com ara joies o alguns objectes d'art, però sobretot monedes d'or o de plata. La literatura fantàstica ha abusat tant del tema que a voltes la paraula tresor acaba per evocar-nos quelcom de fabulós, mític, i per això mateix poc real. Ara bé, els historiadors de la moneda sabem bé que els tresors, petits o grans —amagats i no recuperats pels seus posseïdors— són, en ésser descoberts, la principal font per al coneixement material de la moneda que circulà en el passat. A part d'això, l'estudi de la composició i circumstàncies geogràfiques històriques i arqueològiques dels tresors ens poden donar indicacions importants sobre la datació de les peces, de la circulació monetària, etc. Per tot això, l'episodi de Ricote —possiblement inspirat, com hem dit en el veritablement històric del morisc, Antonio de Ocaña, o potser encara d'altres de similars que devien circular de boca orel·la en el seu temps— no deixa d'ésser una nova constatació d'aquest fet.

El cert és que Cervantes en introduir-la a la seva obra no sols ens dóna constància d'un esdeveniment que va sotraguejar la vida social i econòmica del seu temps, sinó que en fa una velada denúncia, sense estalviar certa ironia adreçada a la persona del rei, tot posant al descobert una arbitrarietat tan infame. Així fa exclamar a Ricote «que me parece que fue inspiración divina lo que movió a Su Majestad a poner en efecto tan gallarda resolución». I afegeix: «Fuimos castigados con pena de destierro blanda y suave al parecer de algunos, pero al nuestro, la más terrible que se podía dar. Doquiera que estemos lloramos a España que en fin, nacimos en ella y es nuestra patria natural».

El que cal retenir, com a historiadors de la moneda, és, doncs, la constatació que l'expulsió dels moriscos ocasiona efectivament l'amagatall de tresors¹⁰. També el fet que hi havia entre la població morisca hispana gent prou acabada com per fer-ho. Recordem que Ricote era el botiguer del poble de Sancho i per tant pertanyia a la classe mitjana urbana. Tot plegat mostra que cal abandonar així la visió, sovint massa generalitzada, que hom té d'una població morisca integrada bàsicament per assalariats rurals o artesans abocats a la precarietat.

9. M DE CERVANTES, *El Quijote*, p. 960.

10. Vegueu nota 3, més amunt.

Observem, per altra banda, que en el cas històric d'Antonio de Ocaña el tresor que ell i els seus companys, jugant-s'hi la vida, aconsegueixen recuperar en tornar d'incògnit a la Península era bastant important.¹¹ També devia ser-ho el del morisc Ricote, el personatge literari de Cervantes, ja que aquest ofereix a Sancho dos-cents escuts com a recompensa si vol ajudar-lo. Cal pensar que dos cents escuts era una quantitat bastant respectable si tenim en compte, per exemple, que el rescat exigít per l'alliberament de Cervantes, quan era captiu a Argel, fou de cinc-cents escuts. Una quantitat que costà molt de reunir i que uns monjos trinitaris acabaren per fer efectiva, ja que tot i els seus esforços els pares de Cervantes no la pogueren aportar.¹²

Passem ara a analitzar el quadre que ens pinta Cervantes del grup de pelegrins alemanys. Certament, no pot ésser més pintoresc, però no per això ha de deixar de revelar-nos una realitat de l'època i una de les cares del pelegrinatge. Grups d'homes joves fets i drets que han trobat en el romiatge un *modus vivendi* força reeixit, tota una lliçó de picaresca. Però per la manera en què s'exposa no sembla que aquest fos un fenomen aïllat, sinó que es donava amb certa freqüència, ja que diu Ricote: «Júnteme con estos peregrinos que tienen por costumbre venir a España muchos dellos cada año a visitar los santuarios della». Llàstima que no sigui més explícit sobre quins santuaris eren, però atès que Sancho els troba en terres d'Aragó cal pensar que venien o es dirigien al Pilar de Saragossa, molt concorregut com mostra la documentació i també la seva medallística força abundant des de temps molt reculats (segles XVII–XVIII), tot i que l'estudi d'aquests materials està encara per fer.

Observem, però que Ricote també ens diu: «Ándanla casi toda», referint-se a España, és a dir que si venien cada any podien anar variant les rutes i visitar llocs molt diversos.

Per altra banda, Cervantes, en exposar la manera en què els espavilats pelegrins treuen profit de la seva suposada penitència, diu amb força ironia que aquesta gent s'ho prenia com anar afer les Amèriques: «Los santuarios della (de la península Ibèrica) los tienen por sus Indias». Certament, una mena de vacances pagades i amb propina a sobre, «con certísima granjería y conocida ganancia».

La imatge que descriu Cervantes no pot ésser més suggerent: un grup de caminants amb estudiades indumentàries de pelegrí, llargues túniques («esclavinas» i «mucetas») apatracades i en les quals no hi devien mancar senyals de pelegrinatge o esportelles cosits a la roba, per donar-hi tot el seu caràcter. El bordó a la mà i tots entonant càntics en la seva llengua alemanya, que segurament eren ben afinats, com tenen merescuda fama de fer-ho els d'aquella nació. Una posada a punt

11. Vegeu la biografia de Miguel de Cervantes de Martí de Riquer a la introducció de l'edició de *El Quixot* que emprem i que citem a la nota 2; p. XVII-XXII.

12. M. M. ROYO MARTÍNEZ, *Circulación monetaria extranjera en Castilla del siglo XVI*, Madrid. 2004, p. 141-147.

força teatral que devia commoure els cors senzills i obrir les butxaques dels que els veien passar.

Així diu: «No hay pueblo ninguno de donde no salgan comidos y bebidos, como suele decirse, y con un real por lo menos en dineros». És a dir, que de menjar no els en mancava i, dintre del que hi havia, era força variat: pa, olives, nous, formatge, ossos de pernil per escurar i caviar, una menja exòtica per a Sancho, que troba que fa venir ganes de beure. Sens dubte, el caviar deu ésser de les poques coses que mengen que no els hi han donat pel camí. A més a més, cada bon pelegrí, i en són sis en total, porta una grossa bota ben plena de vi. I bé que es deuen procurar de fer-se-les anar omplint caritativament pels pobles que passen, ja que cadascun d'ells se la beu sencera en l'àpat al qual Sancho és convidat. Ricote porta també la seva bota i Cervantes, amb incomparable sentit de l'humor, diu: «Hasta el buen Ricote que se había transformado de morisco en alemán, sacó la suya que en grandeza podía competir con las cinco».

Però això no és tot, també recapten moneda en metàl·lic, cosa en la qual hi posen especial insistència. Recordem que quan Sancho veu venir el grup de pelegrins, aquests es posen a cantar en llengua que no entén, però la paraula *limosna* la saben pronunciar en castellà ben entenedor. I ell, caritatiu de mena, els hi ofereix la meitat del poc que té: un pa i un formatge. Els bons pelegrins l'hi accepten de bona gana, però no per això deixen de demanar «dineros, dineros» («guelte, guelte»). I com que Sancho no ho entén li ensenyen una bossa de diners que un dells es treu del pit.

Més endavant, Cervantes ens explica per boca de Ricote què en fan d'aquell diner, ja que no sembla pas que tinguin necessitat de despendre'l per mantenir-se durant el romiatge. Pel que es diu, de cada poble que passen en surten amb un ral en moneda, pel cap baix. S'entén, és clar, que de xavalla diversa que faria un ral. Recordem que el ral de plata es valora des de la reforma de la *nueva estampa* de Felip II, el 1566, en trenta-quatre maravedís de moneda de compte i en la dècada de 1580 comença el conegut període d'emissions massives de moneda de billó amb un percentatge tant baix de plata que gairebé és només de coure. Aquestes emissions massives, bàsicament de *medios*, *cuarto* o *ochavos* i de *blancas* es perllongarà fins 1591, dintre el regnat de Felip II,¹³ però el seu successor Felip III, el 1602 ordena que tota la moneda de billó que s'emeti a Castella sigui «ni mezcla de plata ni la mitad del peso que agora tiene». És a dir, que pròpiament ja no era de billó, sino de coure pur i pel que fa al seu pes, resulta que ara amb el metall que abans es feia una blanca ara se'n farà un maravedí, del d'un maravedí en sortirà una peça de dos maravedís, de la de dos maravedís, una de quatre i d'aquesta, una de vuit maravedís.¹⁴ El circulant de moneda menuda devia estar bàsicament inte-

13. A. HEISS, *Descripción general de las monedas hispano-cristianas*, vol.III, Madrid, 1865, ley XV, p.327-8.

14. Veure, per exemple, el recent treball de Royo Martínez, citat a la nota 13 més amunt

grat, en el moment que Cervantes escriu aquesta segona part de *El Quixot* (entre 1614 i 1615), per aquest numerari de Felip II i de Felip III, d'encunyació recent i crescuda, però també per numerari més antic. Aquest pot anar des de la moneda de billó d'Enric IV a la de Carles I, passant per la dels Reis Catòlics, sense oblidar que en el circulant també s'hi barrejaven monedes de billó foranes, tot i que diferents pragmàtiques havien ordenat la retirada de tot aquest numerari.

Malgrat aquesta panoràmica que sembla poc propícia, Ricote calcula en uns cent escuts el que haurien pogut arraconar en acabar el seu recorregut per terres hispanes. Malauradament, no explicita si aquests cent escuts són per cap o entre tot el grup. És clar que, si fos per cap, tocarien a uns disset escuts per barba, la qual cosa no sembla tan extraordinària. És difícil definir-se, però com que Cervantes ens diu que cada pelegrí va amb alforja i bota pròpies, sembla que en qüestions de bossa també cadascun devia anar per ell, tot i mantenir certa solidaritat de grup. El més divertit és, però, veure com s'ho fan per tornar a casa amb la recapta sense ésser molestats a la frontera.

El sistema és canviar tot aquell munt de moneda menuda en or, s'entén en moneda d'or, que fan els cent escuts que Ricote calcula que acaben obtenint a la fi del seu periple. I cal pensar que aquest cent escuts són en moneda comptant, ja que l'escut no és moneda de compte, com ho era el ducat a Castella en aquest temps, sinó de curs. Aleshores amaguen aquesta moneda d'or en llocs que tenen ben estudiats, com és ara en dobles fons dels bordons, entre els cosits de les seves apatracades vestidures, que no devien fer gaire goig d'escorcollar a la vigilància, ja que tampoc devien ésser gaire netes. Recordem que regien serioses lleis que prohibien treure moneda d'or d'un país a l'altre i que a Castella el clam de les autoritats contra «la saca de moneda», especialment la d'or i plata, és constant durant tota la baixa edat mitjana i l'edat moderna. Tot i així, sabem que normes similars regien a gairebé arreu i que ni el mateix Erasme de Rotterdam pogué endur-se les monedes d'or que amb treballs havia pogut estalviar en el seu sojorn a Anglaterra, hostatjat per un dels seus protectors. Però els espavilats pelegrins alemanys no eren tan cànids com el saberut Erasme que en passar la duana anglesa va veure com la seva bossa era confiscada i la seva dignitat era ofesa, mentre quedava reduït de nou a l'angoixosa precarietat econòmica que sempre el perseguí i sembla ésser el destí de molts intel·lectuals i de bastants artistes de talent.¹⁵

No és aquesta l'única ocasió en *El Quixot* on se'ns parla de pelegrins i de la seva bossa. Poc després d'haver entrat a Catalunya, el Quixot i el seu company presencien amb admiració com el bandoler Rocaginarda deté un comboi de viatgers¹⁶. Es tracta de dos capitans d'infanteria, destinats a Itàlia, una noble dama es-

15. A. M. BALAGUER, «Las desdichas de Erasmo de Rotterdam», *Crónica Numismàtica*, 72 (juny 1996) (per error diu 1995), p. 38-41.

16. M. de CERVANTES, *El Quijote*, capítol LX, p. 1010-1013.

posa del virrei de Nàpols amb el seu seguici i dos pobres pelegrins que van a Roma; tots van cap a Barcelona per embarcar-se. Rocaginar da els pregunta pels cabals que duen a sobre, de manera que els dos cavallers diuen portar, entre tots dos, dos-cents o tres-cents escuts, les dames en diuen portar sis-cents i els dos pelegrins només seixanta rals, que potser no duien ni tant sols en plata, sinó en moneda de billó.

Informat de tot això, Rocaginar da cobra seixanta escuts als cavallers i vuitanta a la senyora, perdona als pelegrins, i encara estén al grup un salconduit perquè no siguin molestats més endavant per altres colles dels seus homes. Aquesta és, però, una altra història.

Passem ara a presentar l'esportella o senyal de pelegrinatge d'origen alemany al qual fèiem referència al principi d'aquesta nota i que pel seu estil podem datar entre els segles XVI-XVII. És a dir, que es tracta d'una cronologia pràcticament concordant amb l'anècdota dels pelegrins alemanys que hem trobat en *El Quixot*.

Descripció

a/ Sant a cavall que porta una mà a la brida del cavall i l'altra enlaire, de l'esquena li surt quelcom que pot ésser interpretat com una ala o bé una capa al vent. Del cap del sant semblen sortir-ne unes flames. Al darrere del cavall hi ha una figura humana masculina dreta. Entre les dues potes del darrere del cavall hi veiem un cos humà estirat a terra que sembla estar bevent d'un curs d'aigua, el qual és representat de manera molt simple, com una línia ondulada. Per sobre d'aquest cos i just a sota del peu del genet hi veiem el cap d'un animal i una sèrie de traços que semblen representar el seu pelatge. Entre les dues potes del davant del cavall hi ha una mena de trípode, en forma de tamboret, damunt del qual hi ha quelcom que és difícil interpretar. Davant de la figura eqüestre hi ha una altra figura humana dreta que per la indumentària sembla ésser femenina; té una mà alçada com si toqués el morro de cavall i l'altra estirada cap avall al llarg del cos. A sota hi ha una estrella.

A la part superior d'aquesta esportella, el que correspondria al cel o firmament, hi veiem de dreta a esquerra: la cara d'una mena de diable de perfil mirant a l'esquerra. A continuació i per damunt hi ha un ocell mirant en el mateix sentit. A la part superior, i coincidint amb el vèrtex superior del pentàgon que forma la plaqueta, hi ha alguna altra figuració que el genet sembla sostenir amb la seva mà alçada. Després, ja a la part esquerra i just a l'alçada de la mena de dimoni que veiem a l'altre cantó, hi ha representat un querubí i a sota un estel de set puntes.

r/ llis.

Forma: pentagonal. Mides: laterals 80 mm; base 74 mm, costats superiors 45 mm.

Pes: —

Metall: aliatge de plom i estany.

A cada vèrtex del pentàgon devia haver-hi hagut una anella que permetria cosir la peça damunt de la indumentària del pelegrí. De fet, al vèrtex superior del lateral esquerre, hom pot observar-hi una part de la protuberància de l'anella doblegada damunt de la peça. De les altres anelles, en resten indicis als dos altres vèrtexs superiors.

La peça, tot i que sencera i molt ben conservada, té un doblec que la travessa de cap a cap per davant de la figura eqüestre, de manera que pot donar la falsa impressió que el genet du una llança, cosa que no és certa.

Comentaris

La peça en qüestió és, com hem vist, anepigràfica. És a dir, que no porta cap mena de llegenda. Si la portés, segurament al·ludiria al sant que representa. De tota manera, creiem que ha de tractar-se d'un arcàngel, tant per les flames que semblen sortir del seu cap, com per allò que surt de la seva espatlla i que s'as-

sembla més a una ala que a una capa, no sols pel seu perfil, sinó també per les petites aspes que té dibuixades al seu interior i que potser volen representar plomes.

Cada vegada més segurs que la figura central era un arcàngel no armat, la qual cosa ens feia descartar a Sant Miquel —representat sempre matant un diable i proveït d'espasa— ens posàrem a rumiar sobre el conjunt de l'escena que aquesta plaqueta ens presenta. No ha estat fàcil trobar-li el desllorigador, ja que la rusticitat del seu estil artístic a voltes ens feia dubtar de la interpretació que podíem donar a cadascuna de les figures. És a dir, si la tosca figura ajaguda a terra i que semblava apropar la seva boca a quelcom que podia voler representar un curs d'aigua, era realment el que imaginàvem. Si la figura, molt estafeta, de l'esquerra era realment una dona i no un monjo, que també podria semblar-ho, i així successivament, pel que fa a la resta. Ara bé, el que per una banda semblava més ben definit, però que per l'altra resultava més sorprenent era la representació del trípod amb quelcom al damunt.

Una altra idea que s'anà perfilant era que l'esportella no representava cap combat o escena de tipus violent, malgrat que la presència d'un cos humà per terra i d'una fera a sota el cavall, ho feien pensar a primer cop d'ull.

Les flames que semblen sortir del cap de l'arcàngel i la comprovació que Sant Rafael sol representar-se amb una mena de diadema o de còfia flamejant a la pintura dels segles XVI i XVII, ens portaren a treballar amb la hipòtesi que pogués tractar-se d'aquest, tot i que no sol representar-se a cavall, sinó caminant. A partir d'aquí i d'una lectura del llibre de Tobies a l'*Antic Testament*,¹⁷ que és on se'ns parla de la intervenció de Sant Rafael a la vida d'aquest personatge bíblic, tot encaixà ràpidament. Vegem-ho.

Hi havia un home just que es deia Tobit que vivia a Israel que fou deportat a Ninive i que, com molts altres jueus, va patir allà un llarg captiveri, durant el qual no sols va continuar fidel als seus costums i creences, sino que, havent obtingut una posició com a administrador a la cort, pogué ajudar als seus germans de nació. Anys després, aconseguí tornar a la seva pàtria, però trobant-se ja gran, cec i amb pocs recursos, va recordar que en altres temps havia deixat la quantitat de 10 talents de plata a un amic seu que vivia a Ragues de Media. Així que va pensar d'enviar al seu jove fill, Tobies, a fer aquell llarg camí per a recuperar-los. En buscar-li un company per aquell viatge es presentà un desconegut, que no era altre que l'arcàngel Sant Rafael d'incògnit. Partiren tots dos i en passar el riu Tigris, Tobies es parà a beure i li va sortir un peix monstruós de les aigües. El seu company li digué que hi lluités, el tragués de l'aigua i el matés, cosa que Tobies va fer. Tot seguit, escorxaren el peix i se'l menjaren a la brasa, però l'arcàngel li recomanà que abans guardés bé el cor i el fetge de la fera, i així ho va fer.

Després varen arribar a la població d'Ectabana a Media i s'hostatjaren a casa

17. La Bíblia, *Antic Testament*, *Llibre de Tobies*, 1-10.

d'un parent llunyà de Tobies que es deia Ragüel i tenia una filla única anomenada Sara. Damunt de la pobra noia hi planava una maledicció. Set vegades havia estat promesa i a punt de casar-se i set vegades se li havia mort el nuvi abans de celebrar-se el casori. No cal dir que els pares de la noia, que eren bastant rics, estaven desesperats de no poder veure la filla casada i la hisenda continuada. Quedaren molt complaguts de la visita del seu parent, Tobies, però ni s'atrevien a plantejar-li que es cases amb Sara pel risc que el noi correria. Tot ho arreglà l'arcàngel i els dos joves passaren la nit junts. El pare de la noia, però, no les tenia totes i de matinada féu cavar una sepultura per si trobaven el jove mort a la cambra nupcial. No fou així i, després de córrer a tapar el clot que havia fet, anuncià una gran festa nupcial que havia de durar 14 dies. Mentrestant l'arcàngel cuità a anar a cobrar el deute a la ciutat veïna. Passades les celebracions, prepararen el retorn de la jove parella a casa del noi, amb l'abundós dot de la núvia, en ramats, riqueses i servents. L'arcàngel continuava fent-los costat. Els pares de Tobies, Tobí i la seva esposa Anna, estaven molt preocupats per tant de temps com tardava el seu fill a tornar a casa i temien el pitjor. Però vet aquí que un dia varen veure com el seu fill tornava sa i estalvi, ben casat, ric i amb un remei, fet de les vísceres del peix, que curà la ceguesa del pare.

És evident que la plaqueta de pelegrinatge que hem descrit tracta d'escenificar aquesta història bíblica i ens confirma que la figura ajaguda prop d'un curs d'aigua ha d'ésser la de Tobies, la fera que té al davant és inequívocament el peix maligne que va matar i el trípod és el braser on el varen coure. Al mateix temps, ens fa entendre que la figura dreta de l'esquerra ha d'ésser la de la jove desposada, Sara, i que l'altra figura dempeus de la dreta deu representar al mateix Tobies com a nuvi. Entre ells, l'arcàngel Sant Rafael a cavall. És clar que hi ha encara a la plaqueta altres simbolismes menors, com ocellots, querubins, estels, però allò que vol representar l'escena central no n'hi ha cap dubte.

Finalment, direm uns mots sobre la procedència d'aquesta peça. Segons hem estat informats, fou oferida, a través d'Internet, des d'Alemanya, juntament amb d'altres ploms d'aparença semblant, però no pas iguals. L'única informació que els acompanyava era completament errònia, ja que els qualificava de peces tardo-romanes.

És clar que, tot i que el lloc de procedència indueix a pensar que pot tractar-se d'una esportella alemanya, tampoc podem descartar completament que la peça sigui hispànica i portada a Alemanya pels pelegrins d'aquell país que visitaven els santuaris de la península.¹⁸ Un fet que Cervantes ens constata ben clarament en *El Quixot*, com hem tingut ocasió de comprovar.

18. Aquest no seria el primer cas; recordem el de la magnífica esportella montserratina del segle XV, trobada fa poc al nord de França, A. M. BALAGUER, «Noves dades sobre la medallística montserratina», *Acta Numismàtica*, núm. 30 (2000), p.145-161.

Per altra banda, cal dir que les característiques formals i d'execució artística de la peça no la fan gaire diferent d'algunes de les inequívocament peninsulars que hem publicat fins ara¹⁹. El que més crida l'atenció, però, és la seva mida força gran en comparació amb aquelles que fins ara coneixíem.

Pel que fa a la invocació que representa, la de l'arcàngel Sant Rafael, cal dir que no manquen a la península Ibèrica llocs i santuaris dedicats a aquesta devoció.

19. Totes les esportelles o senyals de pelegrinatge d'origen peninsular que fins ara coneixem les recollim en un article recentment publicat. A. M BALAGUER, «Estudi i catalogació de les ensenyes, senyals de peregrinació o esportelles», *Acta Numismàtica*, núm. 34 (2004), p. 201-222. Per a un treball sobre esportelles europees, sobretot franceses, vegeu J. LABROT, «Enseignes, méreau et monnaies de pèlerinage». *Moyen Âge*, núm. 45 (abril 2005) i 46 (juny 2005), p. 20-25, 14-21.